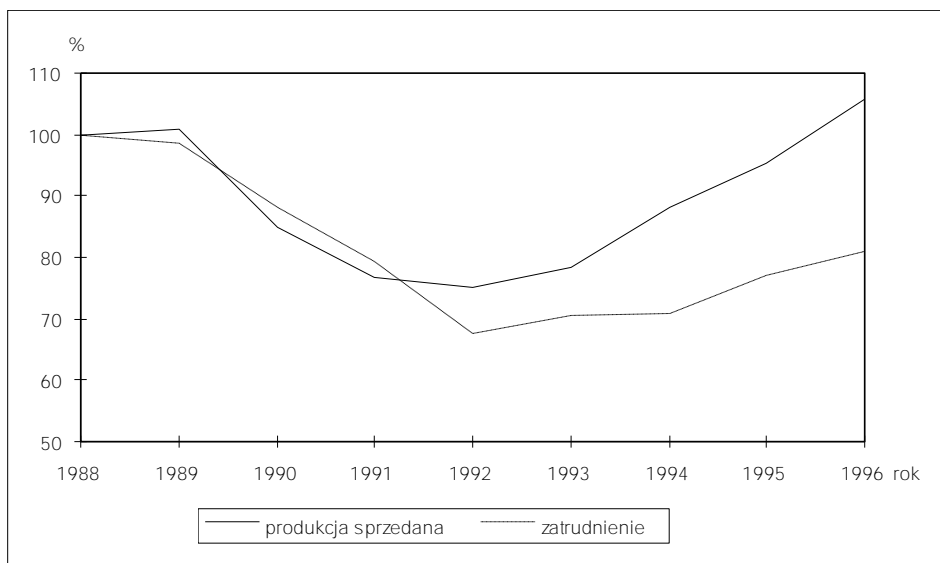

WIESŁAWA GIERAŃCZYK
Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Wpływ transformacji ustrojowej na zmiany strukturalne w przemyśle województwa toruńskiego

Urynkowienie gospodarki na początku lat dziewięćdziesiątych miało wyraźny wpływ na zmiany w przemyśle całej Polski. Regres, który zaznaczył się m.in. spadkiem produkcji, zatrudnienia, wzrostem cen, trudnościami ze zbytem oraz pozyskiwaniem środków finansowych, dotknął większość branż przemysłu woj. toruńskiego. Terapia „szokowa” wyrażona m.in. liberalizacją większości cen, nałożeniem ostrych hamulców na wszelkie źródła wpływu pieniądza na rynek, wprowadzeniem niezwykle wysokiego podatku od ponadnormatywnych wynagrodzeń oraz wzrostem stopy oprocentowania kredytów, przyczyniła się do obniżenia produkcji sprzedanej w latach 1990–1991 o prawie jedną trzecią, podczas gdy w latach osiemdziesiątych dynamika produkcji sprzedanej wzrastała przeciętnie o 5% (ryc. 1).

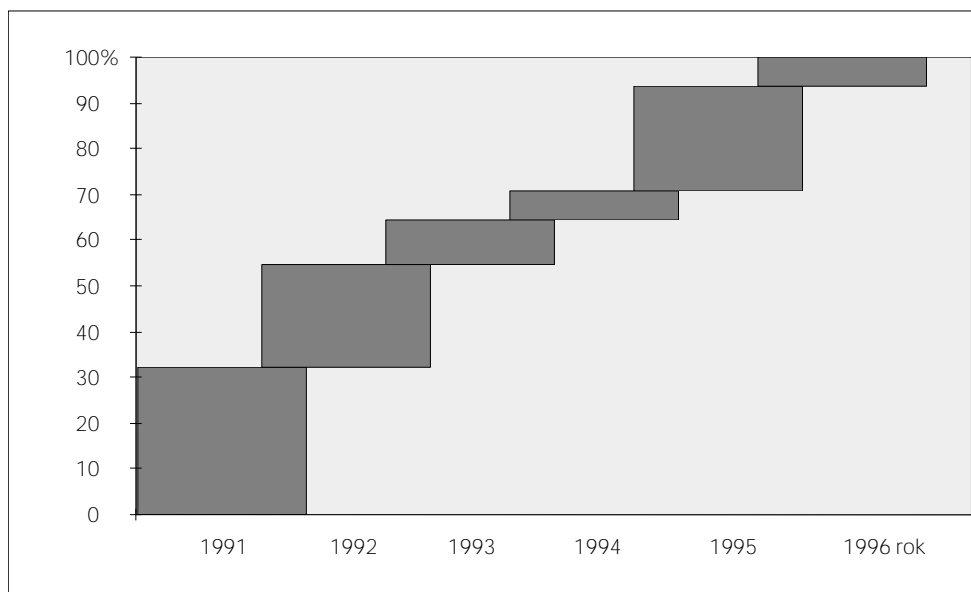
Ryc. 1. Produkcja sprzedana i zatrudnienie w przemyśle woj. toruńskiego w latach 1988–1996

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego woj. toruńskiego 1997

PRZEKSZTAŁCENIA WŁASNOŚCIOWE

W systemie rynkowym, do którego konsekwentnie zmierza gospodarka polska, sektor prywatny jest zdecydowanie dominującą formą własności. Uruchomienie mechanizmów rynkowych wymagało więc przemodelowania dotychczasowej struktury własnościowej w przemyśle.

Założenie, iż zmiana formy własności spowoduje wzrost racjonalności mikroekonomicznej i natychmiastową poprawę efektywności gospodarowania, było nierealne w odniesieniu do utrwalonych zachowań systemu nakazowo-rozdzielczego. Objęcie przekształceniami własnościowymi oraz sama prywatyzacja przyczyniają się niewątpliwie do wzrostu odpowiedzialności decydentów i pobudzają myślenie o przyszłości, ale nie zawsze oznaczają kompleksową restrukturyzację przedsiębiorstwa. W początkowym okresie przekształceń podstawowym aktem normatywnym zmian własnościowych była ustawa o prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych z 1990 r. Wprowadzenie jej w życie spowodowało, że gros działań prywatyzacyjnych przypadło na 1991 r. (ryc. 2). Mimo iż w pierwszej kolejności prywatyzowane były podmioty o ugruntowanej pozycji na rynku i osiągające dobre wyniki ekonomiczne, wzrost wolumenu produkcji sprzedanej i zatrudnienia nastąpił dopiero w 1993 r. Stabilizacja roli przemysłu w latach 1995–1996 i wyraźny wzrost dynamiki produkcji sprzedanej w tym czasie pozwala stwierdzić, że głębsze zmiany jakościowe w zachowaniach przekształcanych podmiotów obserwować można dopiero w dłuższej perspektywie czasowej.

Ryc. 2. Przedsiębiorstwa przemysłowe objęte przekształceniami własnościowymi w woj. toruńskim w latach 1991–1996

Źródło: Opracowanie własne na podstawie niepublikowanych danych statystycznych Urzędu Wojewódzkiego w Toruniu

Specyficzną cechą polskiej prywatyzacji jest wysoki udział ścieżki likwidacyjnej z art. 37 nad innymi metodami. W przemyśle Polski i woj. toruńskiego przekształcenia własnościowe dokonują się głównie drogą prywatyzacji pośredniej (ryc. 3). Komercjalizacja stała się dominującą formą przekształceń, przede wszystkim w związku z uruchomieniem programu prywatyzacji masowej. W NFI przedsiębiorstwa przemysłowe stanowią ponad 80% ogólnej ich liczby. Wysoki udział likwidacji z art. 19 ustawy o p.p. w początkowej fazie transformacji ustrojowej wskazuje, iż wiele polskich przedsiębiorstw produkcyjnych w tym okresie nie było w stanie sprostać wymaganiom rynku.

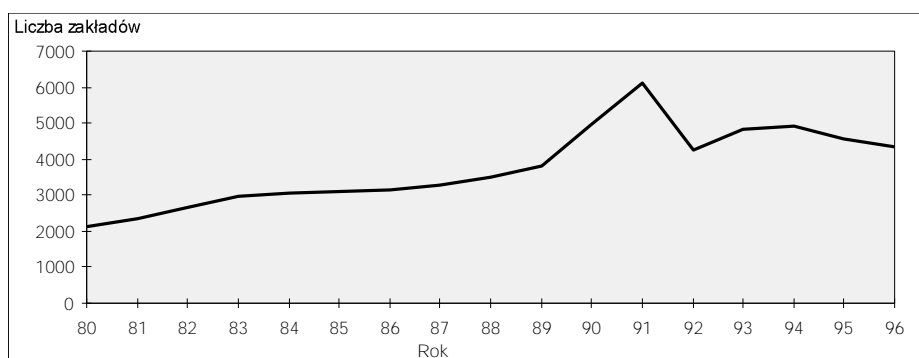

Ryc. 3. Przekształcenia własnościowe przedsiębiorstw przemysłowych w Polsce i w woj. toruńskim w latach 1991–1996

Źródło: Opracowanie własne na podstawie niepublikowanych danych statystycznych Urzędu Wojewódzkiego w Toruniu

Denacjonalizacja jest istotnym, ale nie jedynym czynnikiem zmian własnościowych. Wprowadzenie swobody podejmowania działalności gospodarczej uruchomiło narastający nurt tworzenia nowych prywatnych podmiotów (ryc. 4). Rozwój sektora prywatnych podmiotów gospodarczych w okresie przechodzenia od gospodarki centralnie sterowanej do rynkowej można podzielić na trzy zasadnicze fazy:

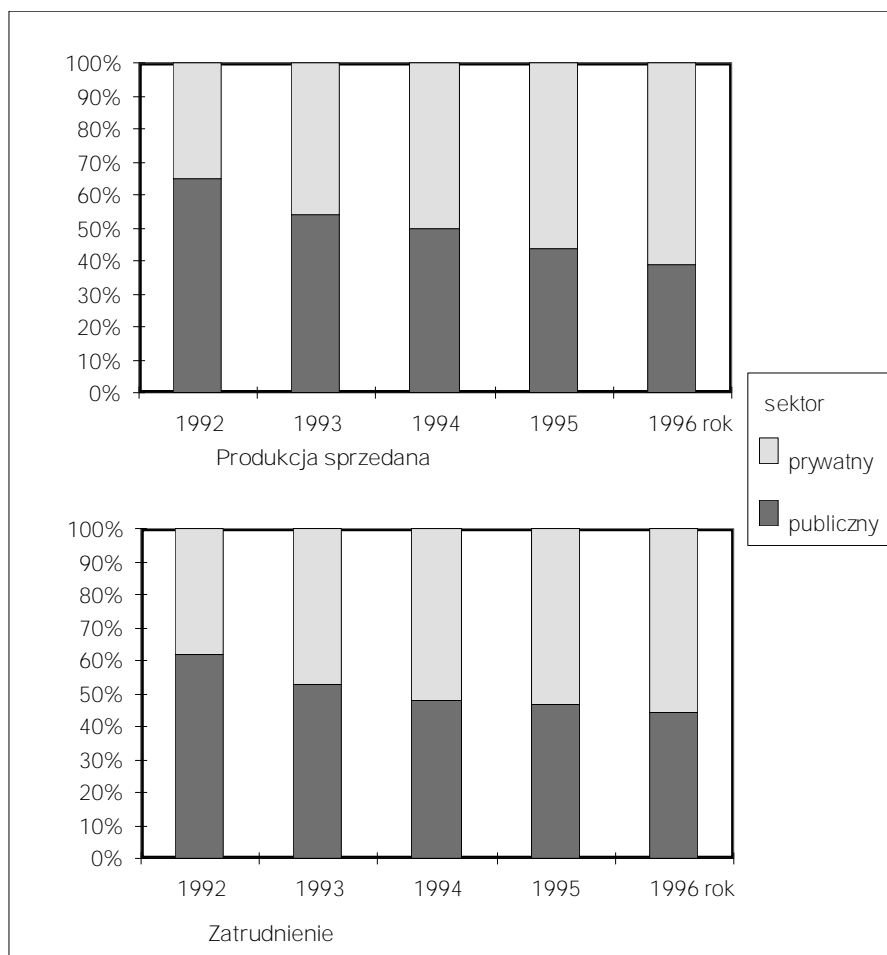
1. wstępną fazę rozwoju,
2. okres eksplozji przedsiębiorczości,
3. okres samoregulacji rynkowej (Piasecki 1995).

Ryc. 4. Rozwój prywatnej przedsiębiorczości przemysłowej w woj. toruńskim w latach 1980–1996

Źródło: Opracowanie własne na podstawie niepublikowanych danych statystycznych Urzędu Statystycznego w Toruniu

Wstępna faza rozwoju przedsiębiorczości zainicjowana była jeszcze w okresie gospodarki centralnie planowanej. Zgodnie z doktryną ustrojową kluczowa funkcja miała być zagwarantowana dla sektora państwowego. Duże, monopolistyczne, silnie scentralizowane i mocno wyspecjalizowane zakłady pozostawiały jednak poza sferą swoich zainteresowań i możliwości ogromne obszary rynku wyrobów i usług konsumpcyjnych, co zapewniło przetrwanie i rozwój sektora prywatnego, mimo że działalność nieuspołeczniczonych podmiotów gospodarczych skutecznie hamowana była barierami administracyjno-prawnymi i mogła rozwijać się na stosunkowo niewielką skalę (Tulski, Woźniakowski 1992). Dość duży rynek zbytu dla rzemiosła stanowił sektor prywatny w rolnictwie, oparty na tradycyjnych narzędziach i metodach produkcji. Zapotrzebowanie jakie stwarzał na dobra i usługi było niemożliwe do zaspokojenia przez sektor państwowy i spółdzielczy. Dodatkowym bodźcem odradzania się grupy społecznej związanej z prywatnym posiadaniem środków produkcji było istnienie w Polsce rozwiniętego prawa gospodarczego (w tym kodeksu handlowego) powstałego jeszcze w okresie międzywojennym.

Ryc. 5. Struktura własnościowa produkcji sprzedanej i zatrudnienia w przemyśle woj. toruńskiego w latach 1992-1996

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego woj. toruńskiego 1997

W końcu lat osiemdziesiątych, gdy kryzys struktur politycznych i gospodarczych kraju stawał się coraz bardziej widoczny, możliwości rozwoju sektora prywatnego znacznie się zwiększyły. Rozluźnianie uwarunkowań prowadzenia działalności gospodarczej, minimalizacja prawnych i administracyjnych barier uczestnictwa prywatnych podmiotów na

ryнку oraz narastająca niewydolność i nieefektywność sektora państwowego w gospodarce spowodowały wyraźny wzrost liczby zakładów i pracujących w rzemiośle.

Urynkowanie gospodarki w 1989 r. spowodowało eksplozję przedsiębiorczości stymulowaną tendencjami inflacyjnymi i wzrostem popytu. W początkowym okresie funkcjonowania gospodarki rynkowej uruchomienie prywatnej działalności stwarzało możliwość osiągania nadzwyczajnych zysków monopolistycznych. Ulokowanie firmy w wolnej niszy rynku lokalnego lub krajowego pozwalało przez relatywnie długi okres zajmować pozycję monopolistyczną. Niedoskonałość systemu prawnego, brak kontroli skarbowej i ogólny chaos gospodarczy stwarzały również możliwość uzyskiwania dochodów spekulacyjnych wynikających z małego zróżnicowania wyrobów, niskich kosztów. Znaczny ilościowy wzrost podmiotów prywatnych w latach następnych przyczyniał się do stopniowej eliminacji nierównowagi na wielu rynkach i wzrostu natężenia konkurencji wewnątrz wielu gałęzi przemysłu i sektorów gospodarki narodowej. Proste rezerwy rozwoju małych firm – bez istotnych zmian jakościowych, w tym zmian struktury działalności, zwiększania nacisku na innowacyjność, zwiększania zatrudnienia, ponoszenia wyraźnych nakładów na inwestycje – wyczerpały się na przełomie 1991/1992 r. Narastająca konkurencja zainicjowała fazę samoregulacji rynkowej, która dla pożądanego kierunku rozwoju gospodarczego państwa wymaga wdrożenia innych, poza prawno-administracyjnych, instrumentów promocji i wsparcia rozwoju (w tym eliminacji barier rozwojowych) małych i średnich firm tego sektora.

Sumą odgórnych i oddolnych działań prywatyzacyjnych jest przebudowa stosunków własnościowych. W przemyśle woj. toruńskiego sukcesywnie zmniejsza się liczba podmiotów państwowych i wyraźnie wzrasta znaczenie sektora prywatnego w strukturze zatrudnienia i wielkości sprzedaży (ryc. 5).

ZMIANY WIELKOŚCI ZAKŁADÓW PRZEMYSŁOWYCH

Efektom uruchomienia mechanizmów rynkowych są zmiany średniej wielkości firm przemysłowych w poszczególnych klasach wielkościowych (tab. 1). Dominującą grupą (89% zarejestrowanych podmiotów) są firmy małe, jedno- i dwuosobowe, będące bardzo często źródłem utrzymania dla właściciela i członków jego rodziny. Grupa ta charakteryzuje się dużym tempem przyrostu nowych firm i największą ich umieralnością, o czym świadczy spadek przeciętnego zatrudnienia. Rzeczywisty obraz rozwoju firm zatrudniających do

5 osób zamazywany jest z powodu niedoskonałości polskiej sprawozdawczości i statystyki gospodarczej. Jak wynika z badań, wiele małych firm zaprzestało działalności produkcyjnej i nie wykazuje zatrudnienia. Pomimo obowiązku zgłoszenia tego faktu organom statystycznym, właściciele nie wyrejestrowują firm, gdyż związane to jest z dodatkowymi kosztami.

Tabela 1. Średnia wielkość zakładów przemysłowych w woj. toruńskim w latach 1989–1996

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
duże	689	579	463	404	388	352	322	324
średnie				14,7	15,0	15,3	15,4	16,2
małe				1,8	1,6	1,6	1,6	1,5

Firmy średnie są mniej dynamiczne w sensie ilościowym, lecz charakteryzuje je dłuższy okres „przeżycia”. Zwiększając swoje rozmiary tworzą nowe miejsca pracy i wypracowują pozycję na rynku.

W latach 1989–1996 konsekwentnie zmniejsza się statystyczna wielkość przedsiębiorstw zatrudniających powyżej 50 osób. Wynika to z dwóch powodów. Po pierwsze – dezagregacji, podziałowi, wydzierżawianiu poddawane są przedsiębiorstwa państwowe, po drugie – próg zatrudnienia 50 osób „przeskakują” przedsiębiorstwa z grupy średniej. Posługując się kategoriami: przedsiębiorstwa „małe”, „średnie”, „duże” uwzględniono polskie realia, gdzie za małe uważa się firmy zatrudniające do 5 osób, średnie 6–50 osób, duże powyżej 50 osób. W warunkach np. amerykańskich o firmie nawet 500-osobowej mówi się jako o małym przedsiębiorstwie.

STRUKTURA BRANŻOWA

Struktura branżowa polskiego przemysłu przez długie lata kształtowana była potrzebami RWPG. U progu transformacji ustrojowej w przemyśle woj. toruńskiego dominowały branże: elektromaszynowa i chemiczna. Największe trudności w adaptacji do nowych reguł gospodarowania wykazywały duże przedsiębiorstwa w branży metalowej, maszynowej, przemyśle elektrotechnicznym i elektronicznym, gdzie zatrudnienie w latach 1989–1992 spadło odpowiednio o 66,3%, 55,7%, 55,4%. Od 1992 r. notuje się powolny wzrost koniunktury. W grupie zakładów dużych coraz większego znaczenia nabiera przemysł lekki i spożywczy (ryc. 6).

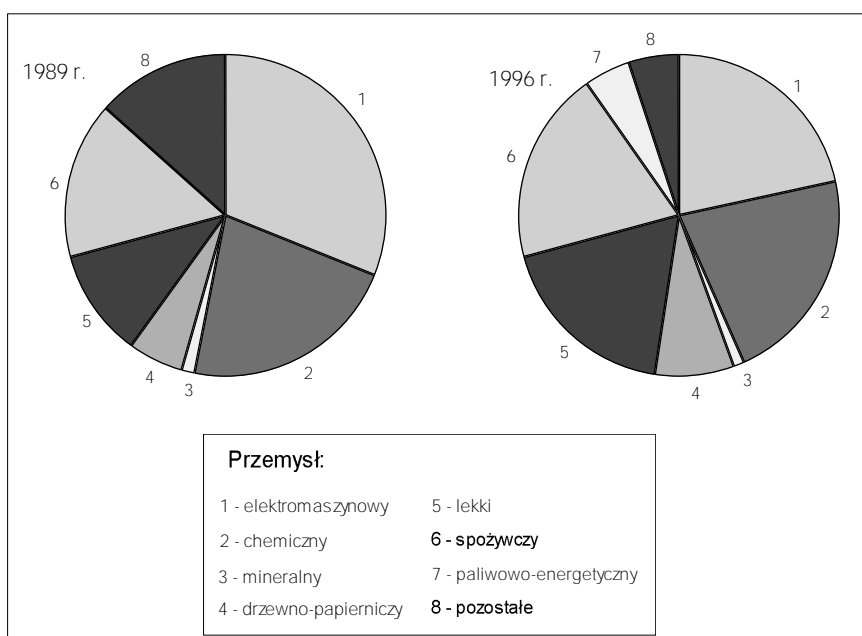
Rozwój przemysłu spożywczego jest strategicznym celem polityki regionu. Sprzyjają temu uwarunkowania naturalne, znaczny w województwie potencjał przetwórczy, zasobna i zróżnicowana baza surowcowa. Wolną niszę dla potencjalnych inwestorów stanowi przetwórstwo mleka, drobiu, zbóż, ziemniaków, rzepiku i rzepaku. Duża konkurencyjność na rynku żywnościowym i otwarcie go na zagraniczne produkty spożywcze zachwiały pozycję wielu lokalnych przetwórców. W korzystniejszej sytuacji znajdują się przedsiębiorstwa, które wcześniej przeprowadziły restrukturyzację i prywatyzację. Jako jedno z pierwszych w województwie w jednoosobową spółkę Skarbu Państwa przekształciło się Przedsiębiorstwo Przemysłu Mięsnego w Brodnicy w 1991 r. Rok później pracownicy firmy, zarząd, rolnicy–dostawcy oraz inni inwestorzy krajowi podjęli decyzję o zakupie akcji bezpośrednio od Skarbu Państwa.

Warunkiem przeprowadzenia sprawnej restrukturyzacji w przedsiębiorstwach przemysłowych jest najczęściej pozyskanie kapitału z zewnątrz. Przy współudziale zagranicz-

nych inwestorów strategicznych znaczenie ponadregionalne zyskały m.in. takie firmy, jak: „Nestle”, produkująca w Toruniu płatki kukurydziane, „Central Soya Rolpol” (Holandia) – producent koncentratów paszowych, „Sugarpol” (Wielka Brytania), spółka działająca w przemyśle

cukrowniczym czy „Pfanni-Polonia” (Niemcy), zajmująca się przetwórstwem ziemniaków.

Zaobserwowane procesy zmian w strukturze branżowej firm małych i średnich w latach 1988–1996 wskazują na dużą homogenizację produkcji (ryc. 7). Ponad połowa przedsiębiorstw produkcyjnych koncentruje swoje działania w tzw. sektorach tradycyjnych, wytwarzając dobra konsumpcyjne, takie jak żywność, odzież, obuwie i galanterię skórzaną, meble i wyroby drewniane, przede wszystkim na rynki lokalne. Etap ten w literaturze zachodniej określany jest jako pierwsza faza rozwoju przemysłowego sektora MSP (Dominiak, Bławat 1995). W fazie drugiej firmy koncentrują swoje działania w branżach charakteryzujących się wysokim poziomem technologicznym, następuje dywersyfikacja produkcji i metod wytwarzania. Wśród MSP dochodzi do pewnego podziału pracy i zawiązywania więzi kooperacyjnych między nimi. Analiza bieżącej sytuacji wskazuje, iż polski przemysłowy *small business* jest jeszcze dość odległy od tego poziomu rozwoju.

Ryc. 6. Struktura branżowa zatrudnienia w dużych zakładach przemysłowych w 1989 r. i 1996 r.

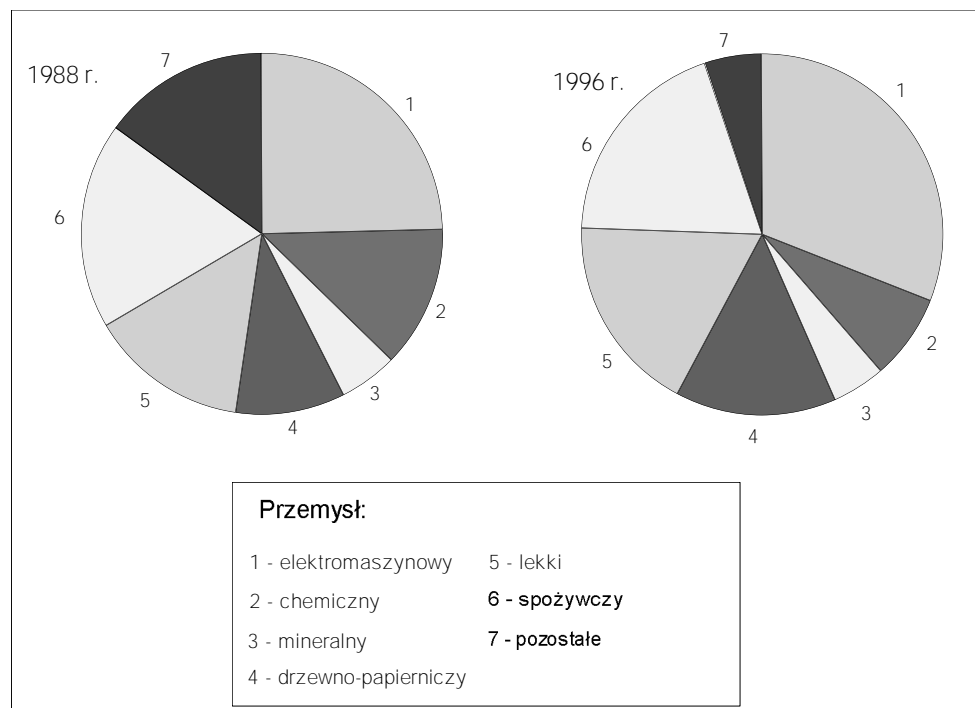
Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów statystycznych US w Toruniu

PRZESTRZENNE ASPEKTY RESTRUKTURYZACJI

Rozmieszczenie przemysłu jest odbiciem procesów zachodzących w toku industrializacji kapitalistycznej przed II wojną światową, budowy i rozbudowy zakładów przemysłowych po wojnie oraz efektem uruchomienia mechanizmów rynkowych po 1989 r.

Główne ośrodki produkcji przemysłowej koncentrują się w miastach i gminach położonych wokół nich, gdzie w przemyśle pracuje średnio 40% zatrudnionych w gospodarce narodowej (ryc. 8) i zlokalizowanych jest 3/4 zarejestrowanych podmiotów przemysłowych,

w tym 95% zakładów zatrudniających ponad 50 osób. W miastach też wskaźnik przedsiębiorczości zobrazowany liczbą prywatnych firm przemysłowych (zatrudniających do 50 osób) na 1000 mieszkańców jest wyraźnie wyższy (ryc. 9).

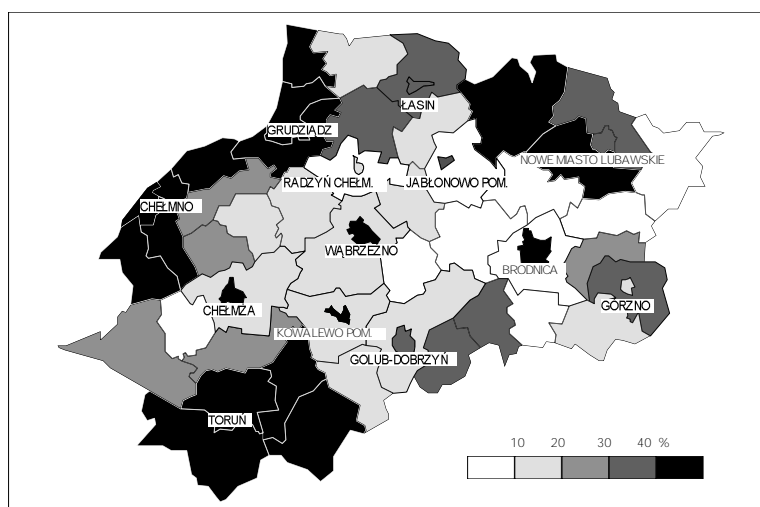

Ryc. 7. Struktura branżowa przemysłowych MSP w woj. toruńskim w 1988 r. i 1996 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów statystycznych US w Toruniu

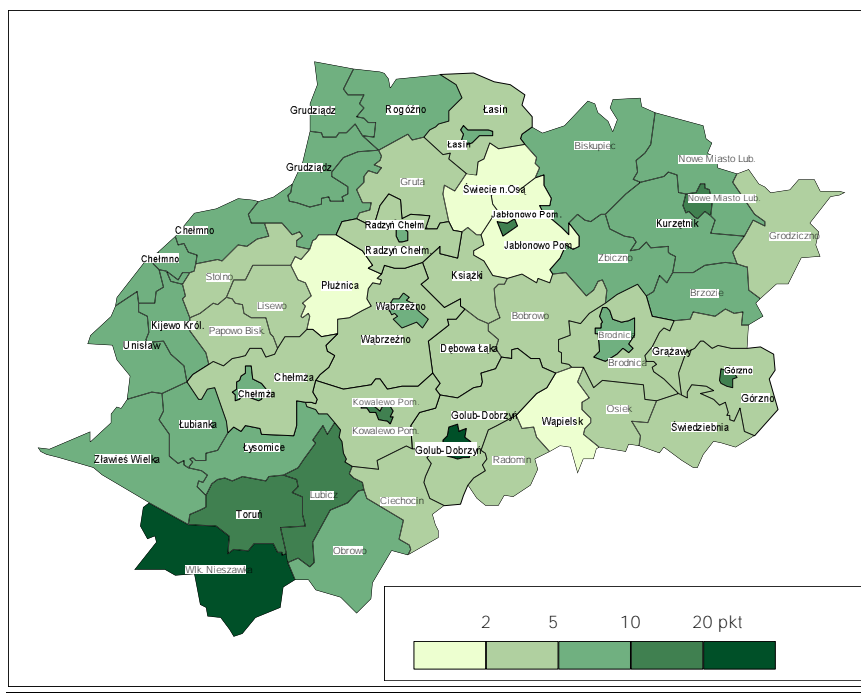
Większa aktywność gospodarcza ośrodków miejskich jest wynikiem istnienia na tych obszarach zaplecza dla rozwoju przedsiębiorczości w postaci niezbędnych środków pracy i materiałów, bliskości rynków zbytu a także tradycji przemysłowych i kupieckich. Z tych względów przestrzenna struktura małego biznesu obszarów wiejskich wskazuje na skupianie się działalności firm przemysłowych przede wszystkim na obszarach gmin bezpośrednio przyległych do większych miast. Rozwój inicjatywy oddolnej na terenach słabo zurbanizowanych ograniczany jest dodatkowymi barierami w postaci: niedorozwoju szeroko rozumianej infrastruktury technicznej w stosunku do gmin miejskich, niższego poziomu

edukacji rynkowej społeczeństwa, niskiej aktywności gospodarczej społeczności lokalnej, niskiej zamożności społeczeństwa, braku informacji o dostępnych dla małych firm zewnętrznych źródłach finansowania, niedostatku instytucji wspierających i stymulujących rozwój regionalny. Wśród instytucji wspierających rozwój lokalny na terenie woj. toruńskiego tylko jedna znajduje się w ośrodku gminnym. Pozostałe działają w Toruniu (4), Grudziądzu (2) i Brodnicy (1).

Ryc. 8. Pracujący w przemyśle w ogólnej liczbie pracujących w gospodarce narodowej w 1996 r. w woj. toruńskim

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego woj. toruńskiego 1997

Ryc. 9. Wskaźnik przedsiębiorczości przemysłowej w woj. toruńskim w 1996 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów statystycznych US w Toruniu

Niższą przedsiębiorczością charakteryzują się gminy dotknięte największym bezrobociem (ryc. 10). Liczba zakładów rośnie tam w bardzo wolnym tempie, znacznie niższym od średniej w województwie. Tak więc bezrobocie lub obawa przed nim nie należą do pierwszoplanowych motywów zakładania własnych firm (Stawasz, Stawasz 1993). Czynniki utrudniającymi kształtowanie nowych struktur gospodarczych (Dominiak, Bławat 1995) są: niechęć do ponoszenia ryzyka, brak zapobiegliwości, niepewność co do długookresowego inwestowania, bariera bierności społeczności lokalnych (np. rejon Grudziądza). Ponieważ elementy natury społeczno-psychologicznej kształtują się w długotrwałym procesie historycznym, usunięcie ich wymaga długiego czasu i jest zwykle znacznie trudniejsze i bardziej skomplikowane niż przełamanie barier ekonomicznych (Maik, Parysek 1978). W takiej sytuacji pobudzenie przedsiębiorczości wymaga większego zaangażowania władz lokalnych poprzez tworzenie instytucji związanych z promocją rozwoju ekonomicznego na wzór organizacji w większych miastach (fundacje, stowarzyszenia, placówki szkoleniowe, firmy doradcze), współpracę z urzędami pracy i zakładami produkcyjnymi na tych obszarach.

Zapoczątkowany w 1989 r. proces transformacji gospodarki zbliżył struktury przemysłu woj. toruńskiego do tych, które charakteryzują gospodarki krajów zachodnioeuropejskich. Dalsze przezwyciężanie barier bądź zmniejszenie siły i zakresu ich działania tworzą empiryczną podstawę dla formułowania spójnej i długofalowej polityki przemysłowej, szczególnie ważnej w aspekcie przewidywanej w najbliższych latach integracji Polski z Unią Europejską.

